

УДК 347.238.31

ЗАДОРЖНА А.П.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДСУДНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Сутність будь-якого правового явища розкривають його не лише загальні, а й спеціальні ознаки, що проявляються під час класифікації. У статті піднімається питання класифікації підсудності за характером предмета розгляду та територіальною компетенцією суду.

Ключові слова: *родова підсудність, територіальна підсудність, альтернативна територіальна підсудність, підсудність кількох вимог, пов'язаних між собою, виключна підсудність, підсудність справ за ухвалою суду, договірна підсудність, підсудність цивільних справ у районі проведення бойових дій (АТО).*

Сущность любого правового явления раскрывают его не только общие, но и специальные признаки, которые проявляются при классификации. В статье поднимается вопрос классификации подсудности по характеру предмета рассмотрения и территориальной компетенции суда.

Ключевые слова: *родовая подсудность, территориальная подсудность, альтернативная территориальная подсудность, подсудность нескольких требований, связанных между собой, исключительная подсудность, подсудность дел по решению суда, договорная подсудность, подсудность гражданских дел в районе проведения боевых действий (АТО).*

The essence of any legal phenomenon reveals not only its general, but also special features that are manifested in the classification. The article raises the question of classification of jurisdiction by the nature of the subject matter and territorial jurisdiction of the court.

Key words: *tribal jurisdiction, territorial jurisdiction, alternative territorial jurisdiction, jurisdiction of several requirements, connected with each other, exclusive jurisdiction, jurisdiction of cases by court order, contractual jurisdiction, jurisdiction of civil cases in the area of military operations (ATO).*

Вступ. Право на судовий захист є конституційно-правовою гарантією, яка встановлена для захисту порушених, оспорених або невизнаних суб'єктивних прав. У сфері цивільного судочинства реалізація цього права пов'язана, зокрема, із застосуванням процесуальних норм щодо підсудності, що дає змогу розмежувати компетенцію судів.

З прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. в Україні розпочався черговий виток судово-правової реформи. Цей закон передбачає істотну зміну судоустрою, а також виключає такий вид підсудності, як договірна. У проекті Закону про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів № 6232, що був прийнятий Верховною Радою України 3 жовтня 2017 р., пропонується розглядати підсудність як різновид територіальної юрисдикції, що змінює усталені погляди на його правову природу, а також запровадити родову підсудність. Це актуалізує наукові дослідження проблем підсудності в цивільному процесі.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд класифікації підсудності в цивільному процесі.

Результати дослідження. Підсудність у цивільному процесі є складним правовим явищем, що може бути поділене за різними критеріями.

© ЗАДОРЖНА А.П. – здобувач (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України)

Одним із найбільш традиційних підходів по класифікації підсудності в цивільному процесі є поділ за характером предмета розгляду й територіальною компетенцією суду на родову та територіальну.

Родова підсудність – це повноваження загальних судів різноманітних судових ланок щодо розгляду окремих категорій цивільних справ.

З приводу цього виду підсудності в процесуальній літературі інколи вживається термін «предметна підсудність», що більше відповідає тій ситуації, коли поняття «підсудність» поширюється на діяльність не лише суду першої інстанції, а й інших судових інстанцій, відображаючи їхні повноваження щодо предмета відання [1, с. 137–138]. Однак, займаючи позицію поширення підсудності тільки щодо роботи суду першої інстанції, варто зупинитись на терміні «родова підсудність».

Визначення компетенції різних судів системи провадиться залежно від роду справи, яка підлягає розгляду. Визначити родову підсудність – це встановити, суд якої з ланок судової системи має вирішувати цивільну справу як суд першої інстанції [2, с. 227–228]. Отже, родова підсудність розподіляє всі цивільні справи між окремими ланками судової системи, тобто за вертикаллю [3, с. 127].

Родова підсудність наразі не ділиться на декілька видів, оскільки винятків із загальної родової підсудності чинний Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПКУ) не містить. Однак відсутність винятків, які формують окремі види родової підсудності, не означає, що сам вид цієї підсудності також не проявляється, як про це стверджують окремі науковці [4, с. 265]. Така позиція зазнала справедливої критики [1, с. 136–137]. У проекті нового Цивільного процесуального кодексу України (далі – проект ЦПКУ) розподіл цивільних справ за вертикаллю (родова підсудність) має назву інстанційної юрисдикції (ст. 24), що, на наше переконання, не зовсім вдало, оскільки інстанційність характерна для перегляду судових рішень, а юрисдикція має інше, ніж підсудність, призначення. Проте позитивним аспектом проекту ЦПКУ є виділення категорій цивільних справ як винятків із загального правила родової підсудності. Зокрема, згідно і його ч. 2 ст. 24 справи щодо оскарження рішень третейських судів (міжнародних комерційних арбітражів), про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів розглядаються апеляційними судами як судами першої інстанції за місцем розгляду справи третейським судом (за місцем знаходження арбітражу). Крім того, справи щодо визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу розглядаються апеляційними загальними судами за місцем знаходження арбітражу, якщо місце арбітражу перебуває на території України, або апеляційним загальним судом, юрисдикція якого поширюється на місто Київ, якщо місце арбітражу перебуває за межами України (ч. 3 ст. 24 проекту ЦПКУ). Позитивність проявляється в тому, що відбувається диференціація цивільних справ між різними судовими ланками, проте, на нашу думку, перелік категорій цивільних справ, які можуть розглядати вищі судові ланки, варто було збільшити. Це привело б до зняття навантаження на місцеві суди та покращило б якість послуг у сфері цивільного правосуддя.

Інколи помилково вказується на те, що родова підсудність визначається не лише за родом справи, а й за суб'єктним критерієм. І як приклад наводять випадки підсудності, коли стороною справи є суддя чи суд, громадяни України, які проживають за її межами, тощо [5, с. 258]. Проте ці випадки охоплюються таким видом територіальної підсудності, як підсудність за ухвалою суду.

Варто усвідомлювати різницю між родовою підсудністю та цивільною юрисдикцією з позиції предмета відання. Предметом відання цивільної юрисдикції, як уже вказувалось, є цивільні справи як єдине ціле. Предметом відання родової підсудності є категорії цивільних справ, що розглядаються судовими органами певної судової ланки як судами першої інстанції. Загальна родова підсудність, що передбачена ЦПКУ, охоплює всі цивільні справи як єдине ціле, без їх поділу на категорії, що розглядаються місцевими судами як судами першої інстанції. Проте це не дає підстав для отождення загальної родової підсудності й цивільної юрисдикції, незважаючи на збіг такого їх елемента, як предмет відання, адже інший їх елемент – повноваження суду (судів) – відрізняється. Підсудність стосується діяльності лише суду першої інстанції, а юрисдикція – судів усіх інстанцій. З огляду на це віднесення розробниками проекту ЦПКУ розподілу цивільних справ між судовими ланками як судами першої інстанції до юрисдикції, на наше переконання, є сумнівним. Поняття «інстанційна підсудність» або «функціональна підсудність» не відповідають ustalеним науковим поглядам і природі підсудності, яка стосується тільки діяльності суду першої інстанції. Натомість варто підтримати запропонований проектом ЦПКУ термін «інстанційна юрисдикція», оскільки цивільна юрисдикція, на відміну від підсудності, включає в себе такий

структурний елемент, як повноваження з розгляду й вирішення цивільних справ незалежно від виду судової інстанції.

Територіальна підсудність – повноваження загальних судів однієї судової ланки з розгляду цивільних справ залежно від території, на яку поширюється їх цивільна юрисдикція.

Цей вид підсудності, відповідно до ЦПКУ та процесуальної теорії, поділяється на декілька підвидів: загальну, альтернативну, кількох вимог, пов'язаних між собою, виключну, за ухвалою суду.

Загальна територіальна підсудність – це повноваження суду з розгляду й вирішення цивільної справи залежно від місцезнаходження відповідача. Позови до фізичної особи пред'являються в суді за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, а до юридичних осіб – за їх місцезнаходженням [6, с. 37–40]. У ЦПКУ цей підвид територіальної підсудності законодавець називає як «підсудність за місцезнаходженням відповідача» (ст. 109). У проекті ЦПКУ пропонується залишити цей вид підсудності без змін (ст. 28).

Загальним цей вид підсудності називається тому, що він, на відміну від інших видів підсудності (спеціальних правил підсудності), діє як загальне правило. Це пояснюється тим, що положення ст. 109 ЦПКУ, на відміну від інших норм про підсудність, не містить вказівок на певну категорію справ. Усі ж інші норми щодо підсудності містять матеріально-правові чи суб'єктивні ознаки (критерії) справи, а тому застосовуються лише в разі співпадіння конкретної справи із цими ознаками.

Правило, відповідно до якого справа «слідuje» за відповідачем, а не позивачем, має свої пояснення. Так, по-перше, відповідачу зручніше захищатись від пред'явлених до нього вимог за своїм місцем проживання. По-друге, саме позивач повинен нести певні обтяження, як-то сплата судового збору, витрати на переїзд тощо, за необгрунтованості або недоведеності свого позову. По-третє, це певною мірою утримує позивачів від пред'явлення завідомо необгрунтованих позовів із метою спричинення незручностей для відповідачів або втягнення їх у зайві витрати [7, с. 221].

Позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування. Отже, місце проживання фізичної особи визначається відповідно до положень Цивільного кодексу України та Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [6, с. 37–40]. Відповідно до останнього акта місцем перебування фізичної особи є адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком менше 6 місяців на рік, а місцем проживання – адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком понад 6 місяців на рік [8].

Задля вирішення питання про правильність визначення позивачем територіальної підсудності за позовами до відповідача – фізичної особи суд, відповідно до ч. 3 ст. 122 ЦПКУ, не пізніше 2 днів із дня надходження позовної заяви до суду звертається до відповідного органу реєстрації місця перебування та місця проживання такої особи щодо надання інформації про її зареєстроване місце проживання (перебування). Останній упродовж 3 днів із моменту отримання такого звернення повинен надати суду відповідну інформацію про місце проживання/перебування особи.

У судовій практиці виникають труднощі з визначенням територіальної підсудності, коли особа не зареєстрована в певній області, адже процесуальний закон не зобов'язує суд направляти запити щодо реєстрації місця проживання цієї особи по всій території України. У такому разі суддя повинен вирішувати питання про відкриття провадження в справі з огляду на те, з яких джерел позивач дізнався про вказане ним у позовній заяві місце проживання (перебування) відповідача, з метою уникнення недобросовісності позивача в умисному приховуванні місця проживання відповідача, яке йому відоме. Такими джерелами, наприклад, можуть бути запис в особовій картці під час трудових спорів, запис в анкеті чи розписці в спорах про стягнення боргу, договір оренди тощо [7, с. 221–223].

Водночас не є місцем проживання фізичної особи місце, у якому вона перебуває під вартою, місце, у якому особа відбуває покарання у виді позбавлення волі за вироком суду, місце, у якому особа перебуває на стаціонарному лікуванні. Позови до таких осіб пред'являються за останнім місцем проживання до взяття під варту або до поміщення до медичного закладу [9].

Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їх місцезнаходженням (ч. 2 ст. 109 ЦПКУ), яким є фактичне місце ведення діяльності чи розташування офісу, з якого проводиться щоденне керування діяльністю юридичної особи (переважно перебуває керівництво) та здійснен-

ня управління й обліку (ст. 93 Цивільного кодексу України). Суди, відповідно до ч. 6 ст. 36 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», отримують на безоплатній основі дані з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань для перевірки правильності місця знаходження відповідача – юридичної особи. Доступ судів до вказаного державного реєстру забезпечується через портал електронних сервісів шляхом отримання витягу в електронній формі, а також надається доступ до документів, що містяться в реєстраційній справі, в електронній формі.

Альтернативна територіальна підсудність, або «підсудність за вибором позивача (заявника)» (як її називає в ст. 110 ЦПКУ законодавець), передбачає, що деякі категорії справ підсудні не тільки суду за місцезнаходженням відповідача, а й іншому суду (судам), визначеному законом. Альтернативна підсудність є пільговою, вона встановлюється для чітко визначеної категорії справ, які мають особливо важливе значення для громадян [6, с. 37–40]. Позивач може вибирати між декількома судами, яким підсудна справа, окрім випадку дії правила виключної підсудності. Так, позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого не відоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача або за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання/перебування чи постійного його заняття (роботи). Позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнаходженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні. Позови про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок скоєння злочину, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем завдання шкоди. Стаття 110 ЦПКУ містить багато категорій справ, на які поширюються правила альтернативної підсудності.

У справах за позовами, що виникають із діяльності філії чи представництва юридичної особи, спірним є питання про визначення підсудності спору, який виникає з діяльності так званої безбалансової одиниці (відділення) юридичної особи. Із цього приводу варто враховувати правову позицію, висловлену Верховним Судом України (далі – ВСУ) в узагальненні «Судова практика розгляду цивільних справ, що виникають з договорів страхування». У контексті аналізу цивільної справи Ленінського районного суду м. Кіровограда в цьому узагальненні зазначено: «Як відомо, відділення діють від імені страховика та можуть бути як на балансі страховика, так і на балансі філії. Тому, оскільки відділення є частиною філії та уповноважене на отримання страхових платежів від страховальника, варто вважати, що це діяльність філії через своє відділення та, відповідно, потрібно подавати позов у районний суд за місцезнаходженням відділення».

Певні труднощі викликає також визначення підсудності в справах за позовами про захист прав споживачів (ч. 5 ст. 110 ЦПКУ). Як свідчить судова практика, суди по-різному застосовують це положення у випадках розгляду справ, які виникають із вже згаданих кредитних і страхових правовідносин, за позовами фізичних осіб до банків або страховиків. Зумовило цю проблему роз'яснення Пленуму ВСУ в Постанові «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» від 12 квітня 1996 р. № 5, у п. 2 якої зазначено, що оскільки Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р. не визначає певні межі своєї дії, то судам необхідно мати на увазі, що до відносин, які ним регулюються, належать, зокрема, ті, що виникають із договорів купівлі-продажу страхування, з договорів про надання фінансово-кредитних послуг для задоволення власних побутових потреб громадян (у тому числі про надання кредитів, відкриття й ведення рахунків, проведення розрахункових операцій, приймання та зберігання цінних паперів, надання консультаційних послуг). Саме на підставі цього роз'яснення в багатьох справах підсудність за позовами, які виникають із кредитних і страхових відносин, визначалася за правилами альтернативної підсудності згідно із ч. 5 ст. 110 ЦПКУ. Водночас в узагальненнях судової практики «Судова практика розгляду цивільних справ, що виникають з договорів страхування» від 19 липня 2011 р. та «Узагальненні судової практики розгляду цивільних справ, що виникають з кредитних правовідносин» від 7 жовтня 2010 р. ВСУ висловлено протилежну правову позицію – що положення Закону України «Про захист прав споживачів» не поширюються на відносини, які виникають із кредитних договорів і договорів майнового страхування, а тому підсудність у цих справах має визначатися за загальними правилами, визначеними ч. 2 ст. 109 або ч. 7 ст. 110 ЦПКУ.

Щоправда, у світлі рішення Конституційного Суду України в справі про захист прав споживачів кредитних послуг від 10 листопада 2011 р. зазначені в цих узагальненнях ВСУ висновки

навряд чи можна назвати безспірними. Так, у резолютивній частині наведеного рішення Конституційний Суд України зазначив, що в аспекті конституційного звернення положення п. п. 22, 23 ст. 1, ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р. з наступними змінами у зв'язку з положеннями ч. 4 ст. 42 Конституції України необхідно розуміти так, що їх дія поширюється на правовідносини між кредитором та позичальником (споживачем) за договором про надання споживчого кредиту, що виникають як під час укладення, так і під час виконання такого договору. Отже, і підсудність у цих випадках має визначатися за правилами, встановленими для позовів про захист прав споживачів. Зазначене підтверджується також роз'ясненнями, викладеними в Постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» від 30 березня 2012 р. № 5. Відповідно до п. 4 зазначеної постанови позови, що виникають із кредитних правовідносин, пред'являються до суду за загальними правилами підсудності, визначеними главою 1 розділу III ЦПКУ. При цьому суд має враховувати право споживача на пред'явлення позову також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування цієї особи або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору (ч. 5 ст. 110 ЦПКУ) [7, с. 227–228].

Якщо відповідач декілька, також діє правило альтернативної підсудності, оскільки позивач має право вибрати суд за місцем проживання одного з відповідачів (ч. 1 ст. 113 ЦПКУ). Така можливість створює на практиці передумови для зловживання позивачем своїм правом на вибір суду, коли як співвідповідач у цивільній справі залучається «підставна» особа, яка не має жодного відношення до спору. Під час розгляду справи позивач може відмовитись від вимог до такої «підставної» особи, проте підсудність у такому разі вже не можна буде змінити, оскільки законом заборонено передавати справу за підсудністю до іншого суду після початку розгляду справи по суті. У судовій практиці достатньо прикладів таких зловживань. Так, у 2009–2011 рр. відбувались рейдерські атаки на ЗАТ «Одесакондитер» та ЗАТ «Торговий дім «Люксембурзький», які фактично перебувають за юридичною адресою в м. Одесі, а свої законні права представники вказаних підприємств змушені були відстоювати в Ширяївському та Балтському районних судах Одеської області, Ленінському суді м. Луганська, Апеляційному суді Луганської області, Петровському та Ворошиловському районних судах м. Донецька, Десянському суді м. Києва, Господарському суді Запорізької області [10].

З метою вдосконалення інституту підсудності 31 жовтня 2013 р. був розроблений проект закону № 3517, яким передбачалося доповнити ч. 1 ст. 113 ЦПКУ таким положенням: «якщо в справі беруть участь декілька відповідачів, які є боржниками за основним та додатковим зобов'язанням (порука тощо), позов пред'являється за місцем проживання або місцезнаходження того з відповідачів, який є боржником за основним зобов'язанням». Однак, незважаючи на необхідність прийняття вищезазначених змін, законопроект було відкликано. Проте такі пропозиції знайшли своє втілення в проекті ЦПКУ, хоча його розробники ці випадки віднесли до виключної підсудності (ч. 7 ст. 31). Розробники проекту ЦПКУ пропонують поширити альтернативну підсудність на справи стосовно відшкодування шкоди, завданої забезпеченням позову, та справи, де є декілька відповідачів, які проживають чи перебувають у різних місцях (ч. ч. 14–15 ст. 29). У ЦПКУ останній випадок розглядався як підсудність за зв'язком справ. Вважаємо, що пропозиція розробників проекту ЦПКУ є більш вдалою, оскільки в такому разі мова йде про одну, а не декілька справ.

Підсудність кількох вимог, пов'язаних між собою (ст. 113 ЦПКУ), має місце в разі, коли між справами існує об'єктивний зв'язок, який дає змогу розглянути всі їх вимоги в одному провадженні. Це створює кращі умови для дослідження всіх матеріалів у справі з метою своєчасного й правильного її вирішення. Так, позови до декількох відповідачів, які проживають або перебувають у різних місцях, пред'являються за місцем проживання чи місцезнаходження одного з відповідачів за вибором позивача. Зустрічний позов як засіб захисту відповідача проти основного позову пред'являється в суді за місцем розгляду первісного позову незалежно від його підсудності. У зв'язку із цим на нього не поширюються правила виключної підсудності. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору між сторонами, також пред'являють позов до суду, у провадженні якого перебуває спірна справа (ст. 125 ЦПКУ) [6, с. 40].

Автори проекту ЦПКУ пропонують виключити підсудність кількох вимог, пов'язаних між собою, а відповідні справи віднести до альтернативної та виключної підсудності.

Поширення альтернативної підсудності не обмежується категоріями справ позовного провадження, які вписані в ст. 110 ЦПКУ. Такі випадки можна зустріти в цивільних справах інших

категорій. Зокрема, за ст. 257¹ ЦПКУ встановлення факту народження чи смерті особи на тимчасово окупованій території, визначеній Верховною Радою України, може проводитись будь-яким судом України, що перебуває за межами такої території, за вибором заявника. Причому встановлення факту народження особи може проводитись будь-яким судом України, що перебуває за межами окупованої території, незалежно від місця проживання заявника. Такий широкий вибір з усіх місцевих судів цивільної юрисдикції України виправданий, оскільки внутрішньо переміщені особи з окупованих територій розселилися по всіх регіонах України.

Виключна підсудність встановлюється у випадках, передбачених законом, та означає, що заява може бути подана тільки до конкретно визначеного суду. Правила виключної підсудності унеможливають застосування до цих спорів інших видів територіальної підсудності [6, с. 40]. Так, позови з приводу нерухомого майна пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини (ч. 1 ст. 114 ЦПКУ). У проекті ЦПКУ пропонується уточнити це правило таким чином: якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо декількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцем знаходження об'єкта, вартість якого є найвищою (ч. 1 ст. 31).

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення підсудності справ про арешт на морські судна» визначено ще одну категорією справ виключної підсудності [11] – справи про арешт судна, що здійснюється для забезпечення морської вимоги. Вони розглядаються судом за місцезнаходженням морського порту України, у якому перебуває судно, або порту реєстрації судна (ч. 4 ст. 114 ЦПКУ).

Справи виключної підсудності не підлягають розширеному тлумаченню. Якщо є декілька позовних вимог, що між собою пов'язані, проте одна з них потрапляє під дію виключної підсудності, то застосовуються правила цього виду територіальної підсудності для всіх вимог.

Підсудність справ за ухвалою суду встановлена ст. ст. 108 та 111 ЦПКУ. Відповідно до ст. 108 ЦПКУ, якщо однією зі сторін у справі є суд, до якого пред'являється позов, або суддя цього суду, підсудність такої справи визначається ухвалою судді апеляційної інстанції без виклику сторін. При цьому в ухвалі суду може бути зазначено лише місцевий суд, який має розглянути цивільну справу [12]. Якщо однією зі сторін у справі є суддя іншого місцевого суду, апеляційний суд чи суддя цього суду, вищий спеціалізований суд чи суддя цього суду, ВСУ чи суддя цього суду, то необхідно застосовувати загальні правила підсудності, відповідно до яких справу має розглядати місцевий суд за місцезнаходженням відповідача. Підсудність справ в апеляційній інстанції (розгляд апеляційних скарг) у разі, якщо однією зі сторін у справі є апеляційний суд чи суддя цього суду, визначається ухвалою судді ВССУ [13, с. 206].

Оскільки вищий суд, визначаючи підсудність своєю ухвалою, не має права змінювати родову підсудність, він повинен визначити суд першої інстанції за своїм розсудом, оскільки чітких критеріїв, якими варто керуватися, законодавством не розроблено. Словосполучення «суд вищої інстанції» в ст. 108 ЦПКУ означає, що йдеться про суд, який стоїть лише на один щабель вище за той суд, до якого чи до судді якого подається позов. Не можна, наприклад, щоб підсудність цивільної справи, у якій однією зі сторін є суддя міського суду, куди подається позов, визначав ВСУ. Таким судом має стати апеляційний суд, до територіальної юрисдикції якого належить цей міський суд. Однак на практиці трапляються випадки, коли в такій ситуації підсудність цивільної справи визначає вищий суд, ніж апеляційний суд, що отримало критику з боку вітчизняних науковців [14, с. 183].

Трапляється й так, що позови подаються до декількох судів різних рівнів, коли співвідповідачами особа робить усі судові інстанції, від першої до касаційної (наприклад, коли особа вимагає в цивільній справі відшкодування моральної шкоди за незаконне засудження, а кримінальне провадження пройшло всі три інстанції). На жаль, ЦПКУ не дає чіткої відповіді на поставлене питання, який саме суд повинен визначати підсудність такої цивільної справи: суд другої ланки, що є апеляційною інстанцією для місцевого суду, або ВСУ, який поки що є вищим для суду касаційної інстанції. На практиці підсудність подібної цивільної справи визначав не ВСУ, а апеляційний суд, оскільки він виступав вищою судовою інстанцією щодо місцевого суду, що вказаний відповідачем за позовом [15]. Правильність такої позиції підтвердив ВССУ, мотивувавши це тим, що «судді апеляційного суду м. Києва, судді ВССУ не є суддями першої інстанції, тому підстав для визначення підсудності ВССУ немає» [16]. На нашу думку, якщо особа визначає в позовній заяві співвідповідачами суди або суддів судів декількох ланок, підсудність такої справи має визначати той вищий суд, який іде слідом за найнижчим судом, що вказаний як співвідповідач, або де працює суддя, що вказаний як співвідповідач.

Згідно з положеннями ст. 111 ЦПКУ підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами, підсудність справи про розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України, за клопотанням позивача визначається ухвалою судді ВСУ [17]. Причому справи про визнання шлюбу недійсним, про розірвання шлюбу між одним із подружжя – громадянином України та другим із подружжя незалежно від його громадянства, які проживають за межами України, підсудні судам України. До ВСУ має бути направлена позовна заява з усіма додатками й оплаченим судовим збором, а він, визначивши конкретний суд, повинен переслати туди відповідні процесуальні документи позивача.

Проект ЦПКУ 2017 р. нічого не змінив у підсудності, яка визначається ухвалою суду.

Договірна підсудність передбачалась у ЦПКУ до 2010 р. та була скасована Законом України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 р. Отже, договірні засади визначення підсудності в цивільному процесі України були ліквідовані.

Це викликало неоднозначну реакцію процесуалістів. Так, на думку Л.А. Островської, скасування договірної підсудності викликало обмеження реалізації принципу диспозитивності в цивільному процесі та привело до зниження рівня передбачуваності й стабільності підсудності за договірними спорами. Якщо за чинною раніше ст. 112 ЦПКУ сторони договорів могли самостійно та заздалегідь визначити єдине місце розгляду всіх спорів, що пов'язані з договором, нині кожна зі сторін матиме можливість подати позов за місцезнаходженням чи зареєстрованим місцем проживання іншої. Крім того, на підставі ч. 5 ст. 110 ЦПКУ позови, пов'язані з договором, можуть бути подані за місцем виконання договору. Отже, тоді як ст. 112 ЦПКУ давала можливість визначити один суд, у якому б розглядалися спори, пов'язані з договором, за зміненим цивільним процесуальним законодавством позов може бути поданий до трьох різних судів. Таке вирішення питання прямо суперечить висловленій у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» меті досягнення більшої визначеності й передбачуваності у визначенні підсудності цивільних справ, а також не сприятиме зміцненню законності під час розгляду договірних спорів, адже новий законодавчий режим надаватиме сторонам договорів більше можливостей для маніпулювання підсудністю. Крім того, у разі спорів за договорами між українськими громадянами та іноземними особами скасування договірної підсудності поставить у більш вигідне становище іноземців, оскільки іноземні громадяни та юридичні особи, які не мають місця проживання й реєстрації в Україні, зможуть подавати позови до українських громадян за місцем їх проживання, тимчасом як українські громадяни стикатимуться з труднощами у визначенні підсудності спорів до іноземців. Хоча Закон України «Про міжнародне приватне право» в ст. ст. 76 і 77 передбачає, відповідно, підсудність справ судам України та виключну підсудність, він не визначає, якому із судів України підсудні відповідні спори. Подібні труднощі у визначенні підсудності позовів до іноземних суб'єктів існували в законодавстві й раніше, однак сторони договорів із міжнародним елементом могли їх усунути, передбачивши в договорі підсудність договірних спорів певному загальному суду в Україні. Така визначеність більше не буде можлива, що може призвести до додаткової нестабільності договірних відносин між українськими громадянами та іноземними особами [18, с. 19].

Законодавець, виключивши ст. 112 ЦПКУ, що регламентувала договірну підсудність у цивільному процесі, не до кінця ліквідував договірну підсудність із цивільного судочинства. В одній із категорій цивільних справ допускається можливість вибору суду за домовленістю сторін. Так, відповідно до ч. 2 ст. 110 ЦПКУ позови про розірвання шлюбу за домовленістю подружжя можуть розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них. Домовленість подружжя про вибір суду може бути оформлена в будь-якій формі: шлюбний договір, звичайний письмовий договір про вибір суду тощо. Законодавець із цього приводу не робить жодних застережень. Особливістю такої домовленості є те, що вибір сторін може стосуватись тільки двох судів – суду за місцем проживання (перебування) позивача або суду за місцем проживання (перебування) відповідача. Від класичної договірної підсудності цей випадок відрізняється тим, що в цій ситуації вводиться обмеження щодо домовленості стосовно суду тільки з двох місцевих судів, тоді як у випадку з договірною підсудністю таких обмежень не існувало, можна було домовлятися про вибір будь-якого з багаточисленних місцевих судів України. Звичайно, це можна розцінити як аргумент на користь альтернативної, а не договірної підсудності, проте факт домовленості щодо вибору суду від цього нікуди не дінеться. Тому вважаємо, що елементи договірної підсудності в цьому разі збережені. Адже якщо була домовленість між подружжям, що позов про розірвання шлюбу має розглядатися за місцем проживання

жінки, то така домовленість повинна дотримуватись незалежно від того, хто подає такий позов: чоловік чи сама жінка.

Окупація Криму Росією та проведення антитерористичної операції (далі – АТО) на Сході України не могло не позначитись на інституті підсудності цивільного процесу, оскільки доступ до судів Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та окремих судів Донецької й Луганської областей Україна тимчасово втратила. У зв'язку із цим були прийняті спеціальні законодавчі акти, які визначають процедури розгляду й вирішення цивільних справ, які мали б розглядатися судами, що розташовані на окупованій території або в районах проведення АТО.

В одних випадках вказані процедури можуть бути охоплені відомими винятками із загального правила територіальної підсудності. Зокрема, вище аналізувалася підсудність за ухвалою суду та вказувались категорії цивільних справ, які належать до неї, відповідно до ст. ст. 108 і 111 ЦПКУ. Тепер до них можна віднести ще одну категорію цивільних справ, яка вже передбачена Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Зокрема, територіальна підсудність цивільних справ судів Автономної Республіки Крим та м. Севастополя була віднесена до повноважень місцевих загальних судів м. Києва, де конкретний суд для розгляду вимоги, яку мали вирішувати місцеві суди Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, буде визначати Апеляційний суд м. Києва (ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»). Отже, «кримські» цивільні справи Апеляційний суд м. Києва своєю ухвалою розподіляє між місцевими судами м. Києва, проте брати їх на розгляд собі як суд першої інстанції він не має права.

У ЦПКУ з'явилася ст. 257¹, яка визначає особливості провадження в справах про встановлення факту народження чи смерті особи на тимчасово окупованій території України. Відповідно до цієї норми заявник може подати заяву про встановлення вказаного факту до будь-якого суду України, який розташований за межами окупованої території. Ця категорія справ окремого провадження охоплюється випадком альтернативної підсудності.

Зовсім інакша ситуація склалася з тими цивільними справами, які мали б розглядатися судами в зоні проведення АТО. Так, у разі пред'явлення позову до відповідачів, які мають місце реєстрації чи проживання на територіях Донецької й Луганської областей, які Україна наразі не контролює, відповідно до Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» надано повноваження ВССУ змінювати територіальну підсудність судів, що перебувають на неконтрольованій території. Наприклад, згідно з Розпорядженням ВССУ «Про визначення територіальної підсудності справ» від 2 вересня 2014 р. № 27/0/38-14, якщо відповідачі мешкають чи зареєстровані в межах територіальної підсудності Алчевського міського суду Луганської області, позови варто подавати до Лисичанського міського суду Луганської області.

Таких судів, територіальна підсудність цивільних справ яких була змінена, на момент видачі розпорядження ВССУ від 2 вересня 2014 р. № 27/0/38-14 нараховувалось 35 у Донецькій і Луганській областях. Така зміна підсудності не охоплюється випадком загальної територіальної підсудності, оскільки в цьому разі позови необхідно було б подавати в такі населені пункти, які українська влада наразі не контролює. Це також не виключна підсудність, оскільки всі відповідні категорії цивільних справ визначаються не на рівні закону, а адміністративним актом ВССУ. Це також не може бути підсудністю за ухвалою суду, оскільки зміна територіальної підсудності проводиться не в межах цивільної процесуальної форми та стосується не однієї цивільної справи, а всіх судових справ (у тому числі й цивільних), які мали б розглядати суди в районі проведення АТО. Очевидно, що це також не випадок альтернативної та договірної підсудності, оскільки немає вибору звертання до судів і відсутня домовленість сторін справи. Також очевидно, що це не буде підсудність кількох пов'язаних між собою вимог. Отже, підсудність цивільних справ судам, які розташовані в районі проведення АТО, не охоплюється наразі жодним видом територіальної підсудності. Тому є всі підстави говорити про існування окремого виду територіальної підсудності – підсудності цивільних справ у районі проведення бойових дій (АТО). Те, що це вид саме територіальної, а не родової підсудності, пояснюється тим, що цивільні справи передаються на розгляд саме місцевим судам, тобто судам першої ланки. Їх не можуть брати на розгляд як суди першої інстанції суди другої, третьої чи четвертої ланки.

Що є характерним для територіальної підсудності цивільних справ у районі проведення бойових дій (АТО)? По-перше, цей вид територіальної підсудності має тимчасовий характер. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження

у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» після відновлення контролю над українською територією діяльність суду, територіальна підсудність якого була змінена, відновлюється. Так, подібним чином була відновлена діяльність Дебальцевського міського суду, Волноваського районного суду Донецької області, Новоайдарського районного суду Луганської області та деяких інших.

По-друге, підсудність цивільних справ у районі проведення бойових дій (АТО) має мінливий характер, який вказує на можливість зміни територіальної підсудності цивільних справ щодо одного суду декілька разів. Така можливість залежить, як правило, від успішності чи неуспішності військової операції. Так, ще у вересні 2014 р. територіальна підсудність цивільних справ Дебальцевського міського суду Донецької області була змінена, а 14 листопада 2014 р. робота Дебальцевського міського суду була відновлена. Проте вже 27 березня 2015 р. територіальна підсудність цивільних справ Дебальцевського міського суду Донецької області була змінена знову. Причому мінливий характер може поширюватись не лише на суд, територіальна підсудність цивільних справ якого змінюється, а й на суд, якому визначаються на розгляд цивільні справи. Так, спочатку цивільні справи Дебальцевського міського суду мав розглядати Олександрівський районний суд Донецької області, а вже потім – Костянтинівський міськрайонний суд Донецької області.

По-третє, підсудність цивільних справ у районі проведення бойових дій (АТО) визначається адміністративними актами вищих судових органів держави. Визначає суди, які повинні розглядати цивільні справи, територіальна підсудність яких була змінена, своїм розпорядженням ВССУ. Він же своїм розпорядженням відновлює роботу тих судів, територіальна підсудність справ яких була змінена. Подання до ВССУ із цього приводу про відновлення їх діяльності подає Державна судова адміністрація України. Однак усі відповідні адміністративні акти видаються на виконання положень законів України, які регламентують здійснення правосуддя в районі проведення АТО. Варто звернути увагу на те, що видача вищими судовими органами адміністративних актів не пов'язується з виданням ними процесуальних судових рішень. Саме цим буде відрізнятися такий вид підсудності від підсудності, що визначається ухвалою суду.

Висновки. Отже, традиційно підсудність у цивільному процесі поділяється на родову та територіальну. Родова підсудність – це повноваження загальних судів різноманітних судових ланок щодо розгляду окремих категорій цивільних справ. Територіальна підсудність – це повноваження загальних судів однієї судової ланки з розгляду цивільних справ залежно від території, на яку поширюється їх юрисдикція. Заперечується доцільність виділення так званої інстанційної підсудності, яка ділиться на підсудність суду першої, апеляційної й касаційної інстанцій, оскільки визначальною ознакою підсудності цивільного процесу є розгляд цивільної справи як суду першої інстанції.

Список використаних джерел:

1. Бесараб Н.М. Юрисдикція та підсудність цивільних справ : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Н.М. Бесараб ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – О., 2015. – 208 с.
2. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України (станом на 1 листопада 2010 р.) / за ред. Ю.Д. Притики. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 696 с.
3. Кострова Н.М. Проблемы подсудности гражданских дел / Н.М. Кострова // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций : матер. междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 2002. – С. 127–130.
4. Курс цивільного процесу : [підручник] / [В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
5. Цивільний процес України: академічний курс : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.В. Гетманцев, С.В. Щербак та ін.] ; за ред. С.Я. Фурси. – К. : КНТ, 2009. – 848 с.
6. Логінов О.А. Цивільний процес України : [навч. посібник] / О.А. Логінов, О.О. Штефан. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 368 с.
7. Цивільний процес України : [підручник] / [Ю.В. Білоусов та ін.] ; за заг. ред. М.М. Ясинка. – К. : Правова єдність ; Алерта, 2014. – 743 с.
8. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України від 11 грудня 2003 р. № 1382-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>.
9. Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримі-

нальних справ України від 1 березня 2013 р. № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-13>.

10. Рейдерське захоплення ЗАТ «Одесакондитер»: на чієм боці правда? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://odessalux.com/ua/news/53>.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення підсудності справ про арешт на морські судна : Закон України від 20 грудня 2011 р. № 4190-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 29. – Ст. 342.

12. Ухвала колегії суддів судової палати з розгляду цивільних справ Апеляційного суду міста Києва від 20 грудня 2013 р. в цивільній справі № 796/72/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36208099>.

13. Цивільний процес України : [підручник] / за заг. ред. Р.М. Мінченко. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. – 720 с.

14. Позовне провадження : [монографія] / [В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, П.І. Радченко та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 552 с.

15. Ухвала колегії суддів судової палати з розгляду цивільних справ Апеляційного суду міста Києва від 2 жовтня 2015 р. в цивільній справі № 22-ц-вп/796/1589/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51814336>.

16. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 4 вересня 2015 р. в цивільній справі № 6-69вп15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50861117#>.

17. Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 травня 2013 р. № 24-754/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v-754740-13>.

18. Островська Л.А. Щодо деяких проблем, породжених скасуванням договірної підсудності у цивільному процесі України, та шляхів їх розв'язання / Л.А. Островська // Адвокат. – 2013. – № 2. – С. 18–20.

УДК 347.234(4/9)

КІЗЛОВ С.А.

ПОНЯТТЯ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У ПРАВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Статтю присвячено питанням обмежень права власності в праві закордонних країн. Досліджено поняття та види обмежень права власності в праві окремих закордонних країн. Проаналізовано та встановлено особливості й ознаки окремих видів обмежень. Зроблено висновок, що обмеження права власності в європейських континентальних правопорядках виникли і розвинулись у зв'язку з необхідністю юридичного забезпечення економічно необхідної участі невластників у користуванні вже присвоєної власниками чужої нерухомості, особливо – земельних ділянок.

Ключові слова: обмеження, право власності, земельні ділянки, право зарубіжних країн.

Статья посвящена вопросам ограничения права собственности в праве зарубежных стран. Исследовано понятие и виды ограничения права собственности в праве отдельных зарубежных стран. Проанализированы и установлены особенности и признаки отдельных видов ограничений. Сделан вывод, что ограничения права собственности в европейских континентальных правопорядках возникли и развились в связи с необходимостью юридического обеспечения экономической